

DEDE KORKUT KİTABI'NDA OLAĞANÜSTÜ TIPLER

Preternatural Characters in The Book of Dede Korkut

Seçkin SARP KAYA*

ÖZ

Dede Korkut Kitabı, Türklerin geçmişten günümüze birçok konudaki düşüncelerini, inançlarını, davranışlarını, algılarını ve daha genel bir ifadeyle hayata bakışlarını nakleden önemli bir eserdir. Tahminen 15. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen ve Türklerin daha eski dönemlerde geçirdikleri mücadeleleri ve doğa insan ilişkilerini konu edinen ve kitapta boy adıyla anılan destanlar, destansı hikâyeler veya daha genel bir adlandırma ile anlatılar geçmişten yazıya geçirildiği döneme kadar birçok unsurun sembollerine ve sembolik anlatımlarıyla örülüdür. Dede Korkut Kitabı, Korkut Ata'nın sözlerinden ibaret bir giriş ve on iki anlatıdan ibarettir. Bu anlatılarla ilgili Türkiye'de, Türk Dünyası'nda ve yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatılar Türk milletinin devlet, toplum, aile ve birey gibi unsurlarının yanı sıra din, inanç, doğa ve tabii ki doğaüstüne ve olağanüstü olana dair düşüncelerini içeren çeşitli konulara sahiptir. Bu anlatıların bir kısmında çeşitli olağanüstü tipler, içinde geçtikleri anlatının olay akışında belli rollere sahiptirler. Bu çalışmada Dede Korkut Kitabı'ndaki olağanüstü tipler olan Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz incelenmiştir. İlk olarak tip, olağanüstü ve olağanüstü tip ifadeleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ardından Dede Korkut Kitabı'ndaki üç anlatıda yer alan dört olağanüstü tiplerle ilgili Türk mitik tasavvurlarındaki bilgi verilmiş ve bu tiplerin anlatılardaki özellikleri incelenmiş ve bu özelliklerin sembolik anlamları değerlendirilmiştir. Sonuç olarak da Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz'ün neden tip kabul edildiği tartışılmış, bu tiplerden metinde maneviyat ve kutsallık özelliğiyle ön planda olanlar dini özellikleri bulunan olağanüstü tipler şeklinde ve eski inanç sistemlerine, doğaya ve insanın doğayla ilişkisine dair olanlar ise doğayla ilişkili olağanüstü tipler şeklinde açıklanmış, bu tiplerin olağanüstülük niteliklerini hangi özellikleriyle metinde ortaya koydukları, onların olağanüstülüklerini sağlayan faktörlerin neler oldukları belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Dede Korkut Kitabı, olağanüstü tipler, Hızır, Azrail, Tepegöz.

ABSTRACT

The Book of Dede Korkut is an important literary work that conveys the thoughts, behaviors, perceptions and in a broad sense the way of life of the Turkic people. It is thought to be penned around the 15th century and consists of epic stories and legends, called "boy" describing the hardships faced by the earlier Turkic people, the relationship between man and nature are woven with symbols and symbolisms of various factors from the past to the time it was first penned. The Book consists of a prologue composed of quotes from Korkut Ata and twelve stories. There have been many studies on the stories in Turkey, the Turkic World and overseas. The Dede Korkut stories have a broad spectrum of elements from society, family, individual to religion, faith, nature and of course the supernatural and the preternatural. In some of the stories the preternatural types are a plot device of the story they are in. In this article, the preternatural types of the Book, Hızır, Azrail, Faerie and Tepegöz has been explored. Firstly the concepts of type, preternatural and the preternatural type has been explained. Then the four preternatural types of the three stories have been explored according to their role and as a symbol, in context with the Turkish mythic concepts. Lastly, the reason why Hızır, Azrail, Faerie and Tepegöz have been accepted as types have been discussed; of these four, the ones that stand out with their spiritual and sacred quality have been clarified as preternatural types with religious quality and the ones connected with old faiths, nature and man's relationship with nature have been explained as nature related preternatural types; what characteristics of these types feature their preternatural qualities and the factors ensuring their preternaturalness have been stated.

Key Words

The Book of Dede Korkut, preternatural characters, Hızır, Azrail, Tepegöz.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türkçe Öğretim Birimi Okutmanı. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, İzmir/Türkiye, sarpkaya.seckin@hotmail.com

Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatılar çeşitli konulardadır. Bu anlatılarla ilgili geçmişten günümüze birçok çalışma yapılmıştır (Ergin, 2009: 23-73. Gökyay, 1973: 355-605. Bekki, 2015). Bu anlatıların bazılarında çeşitli olağanüstü tipler vardır, bu tipler anlatıların olay örgüsünde belli rollere sahip olup çeşitli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Bu çalışmada Dede Korkut Kitabı'ndaki olağanüstü tipler incelenecektir. İlk olarak tip, olağanüstü ve olağanüstü tip ifadelerine kısaca değinilecek, ardından Dede Korkut Kitabı'ndaki Hızır, Azrail, peri ve Teppegöz, Türk mitik tasavvurlarındaki bilgiyle birlikte anlatılardaki rolleri ve nitelikleri açısından incelenecektir. Sonuç olarak bu tiplerin neden tip kabul edildiği, bu tiplerin dini özellikleri bulunan olağanüstü tipler ve doğayla ilişkili olağanüstü tipler şeklinde nasıl ayrıldığı ve olağanüstülük nitelikleri açıklanacaktır.

Tip ile ilgili olarak Mehmet Kaplan ve Metin Ekici'nin ifadelerinden hareketle bir tanım yapmak mümkündür (Kaplan, 1991: 5-6. Ekici, 2000: 124). Tip, belli bir döneme ait edebî eserlerde, az çok farklılıklar göstermekle birlikte aynı kalarak yer alan; toplumun belli başlı değer yargularını, inançlarını ve düşüncelerini yansıtan karakter ve semboldür. Tipler, sözlü kültürde toplumun birçok konu, olay, olgu veya kavrama dair düşüncelerini anlatılardaki var oluşlarıyla yansıtır. Herhangi bir olguya dair bir tip, içinde yer aldığı sözlü kültür ürününün yaratıldığı topluma dair parçalar halinde olumlu veya olumsuz niteliklerin hepsini veya bir kısmını bünyesinde barındırır ve anlatının olay örgüsünde bunlarla ilgili mesajları

taşıyan ve ileten tasvire ve eylemlere sahiptir.

Olağanüstü ifadesinin kelime anlamı da edebî eserler için anlamı da birbirine yakındır ve belli bir çerçevede oluşturulmuştur. Olağanüstü kelimesi "*Alışılmıştan, benzerlerinden farklı olan, fevkalade. Beklenmedik bir zamanda yapılan, önceden tasarlanmamış olan. Harikulade.*" anlamındadır ("Olağanüstü" - Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük / Erişim Tarihi: 26.04.2015). Olağanüstü veya olağanüstülük eski zamanlardan beridir insan zihnini meşgul eden bir nitelik olmuştur ve mitik tasavvurlar veya edebî yaratmalarda olağanüstü, gerçek ve normal olanla bağlantılı fakat bunları aşan bir niteliğin ürünlerini ifade eder (Korkmaz, 2006: 11). Todorov'a göre bir anlatıda bir karakterin yaşadığı fantastiğe yakın olay mantık sınırları içinde açıklanmıyor ve meydana gelen yeni doğa yasaları kabulleniliyorsa, yani o varlık varlığıyla kabul görüyorsa olağanüstü ortaya çıkar (Todorov, 2004: 47).

Bu açıklamalara göre olağanüstü, "olağan olan"ın yani normal, kabul edilebilir, açıklanabilir olanın ve doğanın üstünde niteliklere sahip olgu, kavram veya nesnelere niteler. Nesnelere dünyasının tanınma ve tanımlanma süreci olağan olanın tanımlanmasında değişmelere yol açmıştır ama tarihin tüm süreçlerinde hep bir "olağanüstü niteleme" söz konusudur. Herhangi bir anlatıda söz konusu tip veya varlık normalin dışında özelliklere sahipse ve anlatıyı dinleyen veya anlatının yazılı metnini okuyan tarafından ya da anlatı kahramanlarının gözünde gerçeklik veya olağanlık bağlamında sorgulanmıyorsa bu tip veya varlığı olağanüstü olarak nitelendirebiliriz.

Olağanüstü olanın tüm özellikleri olağandan ve gerçekten hareketle oluşturulur. Olağanüstü, gerçek veya normal olanla ilgili algıları aşan; tasavvur anlamında boyut, görüntü veya şekil olarak gerçek olandaki malzemeleri kullanan ama gerçeğin ve olağanın üstünde, bunların dışında yer alan; eylem anlamında normal bir insanın veya hayvanın eylemlerinin çok üstünde faaliyetleri gerçekleştirme potansiyeline sahip ve gerçeklik sınırlarının dışında bir algı dünyasının bakış açısıyla kabul edilebilen bir olgu, kavram, nesne veya tasviri varlıktır.

Sözlü kültür için olağanüstü tip, gelenekten gelen tasavvurlarla oluşturulmuş, olağanüstü tasavvur, güç ve eylemlerin ya hepsine birden ya da bazılarına sahip olarak anlatıda yer alan ve farklı farklı anlatılarda genel anlamda benzer niteliklerle yer alan karakterdir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki olağanüstü tipler Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz'dür. Bu tipler Türk sözlü kültüründen gelen varlıklardır. Bunların birer tip olarak kabul edilmesinin sebebi de Dede Korkut Kitabı'ndaki işlemlerinin sözlü kültürdeki tasavvura yakın duruşudur.

1.Dede Korkut Kitabı'nda Dini Özellikleri Olan Olağanüstü Tipler

1.1. Hızır

Hızır bir evliya, ermiş veya peygamber tipi olan ve din adına mücadele eden veya eylemlerini dini bir itikat ve kuvvetle yapan, zor durumda kalanlara yardım eden, insanlara umut dağıtan ve türlü olağanüstü niteliklere sahip bir kült unsurdur. Türk kültüründe Hızır daha çok İslami bir motiftir ve Türklerin eski inanç sistemleri ile yaşadıkları kültür-me-

deniyet etkileşimi ve dinamizminden etkilenmiştir.

Ahmet Yaşar Ocak'ın verdiği bilgiye göre Hızır; *Hızır Peygamber*, *Hızır Nebi* ve *Hızır Aleyhisselam* gibi adlarla anılan, zor durumlarda, felaketlerde ve savaşlarda yardım eden; iyileri mükafatlandırıp kötülere cezalandıran, bereket ve bolluğa kavuşturan, boz veya kır atlı, yeşil veya beyaz elbiseli ve ak sakallı bir ihtiyardır. Ocak, Hızır'ın hem tasviri hem de işlevsel özellikleriyle Doğu kültürleri, İslamiyet ve eski Türk kültürleriyle Anadolu ve Rumeli inançlarıyla oluşturulmuş senkretik bir imge olduğunu söyler (2012: 109-123).

Hızır, Türk halk inançlarında ve sözlü kültüründe daha çok İslami bir motif olarak yer alır. Fakat Hızır'ın Türk boylarının yaşadığı kültür hareketlilikleri sürecinde Türk inançlarında ve sözlü kültüründe geniş bir yer bulabilmesinde eski Türk kültüründe ve inançlarındaki bazı semboller de bir altyapı teşkil etmektedir.

Hızır benzeri bir tip eski Türk inançlarında da mevcuttur. Eski Türk inançlarındaki *Boz Atlı Yol İyesi*, İslamiyet'in kabulüyle birlikte kültürel yapı içinde aynı anlamda ve işlevde kullanılan Hızır'a dönüştürülmüştür ve özelliklerini tümüyle kaybetmeyip Hızır'la bütünleştirilmiştir. Bunun en önemli örneği de Boz Atlı Yol İyesi ile Hızır'ı birleştiren ve Hızır'ı ifade edilirken kullanılan *Boz Atlı Hızır* ifadesidir (Oğuz, 2013: 122-123).

Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Doğu Türkistan Türkleri'nde halkın arasında gezip temiz kalpli insanlara yardım eden, onları destekleyip çeşitli kötülüklerden koruyan ve *kut iyesi* olarak kabul edilen varlık *Kıdır*'dir. Türklerin yaşadığı medeniyet deği-

şiklikleri ve çeşitli dinlerle kurduğu ilişkiler sonucu eski kut iyeleri, Kut İyesi Kızır'a ve ata ruhu inançlarıyla birlikte evliya inançlarına ve Hızır ve Hızır-İlyas'a doğru bir değişim süreci izlemiştir (Çetin, 2002: 33-34).

Hızır; temelde İslami bir motif olup Türk kültüründe eski kut iyesinin devamı olan, boz veya kır atlı, yaşlı, ak sakallı, yeşil veya beyaz giyinmiş; zor durumda olanlara, darda olanlara, iyi kalplilere yardım eden, savaş ve felaket zamanlarında ortaya çıkıp sorunlara çare olan, olağanüstü niteliklere sahip bir tür evliya veya peygamber tipidir.

Hızır, Dirse Han Oğlu Boğaç Han anlatısında vardır. Boğaç Han'ın babası Dirse Han, etrafındaki kırk yiğit tarafından kışkırtılır ve Boğaç Han'ı bir av esnasında ölümcül bir şekilde yaralar. İhanete uğrayan Boğaç Han, Kazılık Dağ yakınında yaralı bir şekilde yatarken Hızır bir anda gelir, Boğaç Han'ın yarasını üç defa eliyle ovar ve ona, bu yaradan kendisine ölüm olmadığını ve annesinin sütüyle dağ çiçeğinin bu yaraya merhem olacağını söyleyip ortadan kaybolur (Ergin, 2009: 10).

Anlatıda da görüldüğü üzere Hızır, yardımcı rolündedir ve ihanete ve haksızlığa uğramış Boğaç Han'ın ölüm riski bulunan zor bir anında ortaya çıkar. Hızır, Türk geleneksel düşüncesindeki masumların ve suçsuzların zor durumlarında ortaya çıkıp onlara yardım eden olağanüstü bir tip olma özelliğini burada göstermektedir. Boğaç Han'ın içinde bulunduğu sıkıntılı ve ölümle sonuçlanma ihtimali yüksek durum Hızır'ın yardımıyla çözüme kavuşmaktadır ve ilahi takdir Hızır sembolü vasıtasıyla iyiden ve masumdan yana işlemektedir. Yine Hızır'ın anlatıdaki özelliklerinden anlayaca-

ğımız üzere Hızır, gaybın yani bilinmeyenin bilgisine hakimdir. Bu da Hızır'ın Türk geleneksel düşüncesindeki yerinin anlatıdaki yansımasıdır. Hızır, Boğaç Han'ın yarasının çaresini bilir. Merhemi oluşturan malzemeler sembolik anlamda yukarıda bahsettiğimiz iyi, masum, Boğaç Han ve Hızır ekseninde açıklanabilir. Anne sütü ak, beyaz olma özelliği ve anneye ait olma özelliğiyle helallik, saflık, temizlik ve masumiyet sembolüdür. Dağ çiçeği de benzer şekilde yorumlanabilir. Çiçek, olumlu nitelikler atfedilebilecek ve anne sütüyle aynı eksende yorumlanabilir. Dağ çiçeği anlatıda Oğuz boylarının dua ettiği, kutsadığı ve önemli kabul ettiği Kazılık Dağı'na aittir. Hızır, tüm bu bilginin ortak noktasında dini bir sembol olarak işlevini üstlenir ve Boğaç Han'ın yarasına çare geleneksel yapıdan gelen bilgiyle oluşturulur. Hızır'ın anlatıda herhangi bir tasvirine yer verilmemesinden hareketle Hızır'ın anlatıda tamamıyla işlevsel olarak yer aldığını belirtebiliriz. Hızır olağanüstü bir tip olarak anlatıda Boğaç Han'ın zor durumdan kurtuluşu ve bu kurtuluşun inanç noktasında sembolik açıklanmasıyla alakalıdır. İslami niteliklerle eski Türk inanç sistemlerinden gelen tasavvurun birleştirildiği Hızır, yukarıda belirtilen anne sütü, dağ çiçeği ve Kazılık Dağı gibi unsurlardan da hareketle anlatıdaki işlevinde bu iç içe geçmiş yapısını devam ettirir. Hızır, kut iyesinin İslami versiyonudur fakat Boğaç Han'a bulunduğu çözümde beyaz renginin anlamı ve dağ kültüne yapılan göndermeyle İslamiyet ve eski Türk inançlarının bir kaynaşmasını gösteren dini özellikleri bulunan bir olağanüstü tiptir. Anlatıda Hızır'ın olay örgüsüne dahil edilmesi metnin yaratıcısının metne

estetik anlamda yaptığı bir eklemedir. Ayrıca metnin yaratıcısı olay örgüsünün gerilim noktalarından biri olan bu durumu kültürel kodlara işlenmiş, bilinen bir tiple çözüme ulaştırmıştır.

1.2. Azrail

Azrail, İslamiyet'teki dört büyük melekten biridir ve vakti geldiğinde insanların canını almakla görevlidir. Benzeri özellikte olağanüstü varlıklar diğer tüm kültürlerde olsa da Azrail İslami bir çerçevede incelenebilir. Azrail, İslamiyet açısından meleklerle ilgili genel özelliklere sahip kabul edilse de onunla ilgili tasavvurlar sözlü kültürde zenginleşmiştir.

Azrail dört büyük melekten can almakla görevli olanıdır. Azrail ismi Kur'an-ı Kerim'de ve sahih yani güvenilir ve itibar edilen hadislerde yer almaz. Secde suresinde insanların canını alma görevinden bahsedilir ve ölüm meleği anlamına gelen *melekü'l mevt* ifadesi yer alır. Tasviri anlamda Kuran'da Azrail'le ilgili bilgi yer almaz (Kılavuz, 1991: 350-351).

Azrail'le ilgili mitik tasavvurlar bu dinlerin kültür sahalarında sözlü anlatılarda daha zengindir. Bir inanışa göre Azrail, dünyadaki herkesin isminin yazılı olduğu bir ruloya sahiptir. Kişinin ölüm zamanı geldiğinde Allah, Azrail'e bildirir. Kişi inançsızsa Azrail canı kaba ve kötü bir şekilde alır. Azrail, İslami edebiyatta çeşitli şekillerde tasvir edilir. Genellikle onun 70.000 ayağa ve 4.000 kanada sahip olduğu belirtilir. Azrail'in dört yüzü vardır ve dünyadaki insan sayısı kadar ağız ve gözü vardır. (Mercatante ve Dow, 2009: 138).

Gelenekte oluşturulan çeşitli inanç yapılarıyla Azrail'e olağanüstü nitelikler yüklenir. Onun tasviri ve işlevi detaylandırılarak anlatılır.

Kuran'a göre en temel nitelik onun vakti geldiğinde insanların canını almakla yükümlü bir görevli ve aracı olmasıdır. Rulo gibi motifler ve abartma sanatının görüldüğü tasviri nitelikler onu olağanüstü bir tip haline getirir.

Azrail'e Türk halk anlatılarında efsanevi nitelikler de yüklenmiştir. Kozmogonik anlamda da Türk anlatılarında Azrail'in bir rolü vardır. Dört büyük melekten sadece Azrail, insan yaratmak için gerekli çamuru topraktan koparıp getirebilir. Azrail'in bu acımasızlığı sayesinde can alma görevi ona verilir. Yine sözlü kültürde çocukları kendine çekebilmek için onlara kırmızı bir elma uzattığına dair bir inanış söz konusudur (Boratav, 2012: 37-38).

Azrail; Kuran'da Melekü'l mevt adıyla geçen ve Azrail adıyla daha çok sözlü kültürde anılan, Allah tarafından görevlendirilmiş baş meleklerden biri olan, ecel vakti geldiğinde insanların canını alıp öteki dünyaya götürmekle yükümlü, tasviri nitelikleri değişiklik göstermekle birlikte genelde tasvirine dair nitelikleri sözlü kültürden gelen İslami bir motiftir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul anlatısında Azrail, Deli Dumrul'la karşıtlık hâlinde yer alır. Anlatıda Azrail, can alır; Allah'ın emrindedir; kimseye görünmeden Deli Dumrul'un yanına gelebilir ve ona görünür. Deli Dumrul'un eli ayağı tutmaz. Azrail heybetli, sakalcığı akça, gözceğizi fersiz, al kanatlı bir ihtiyardır. Bir güvercin olup, uçup gidebilir. Azrail, Deli Dumrul'un göğsüne binip ona hırıldayarak konuşur. Deli Dumrul, Azrail'e yalvarır fakat Azrail bir emir kulu olduğunu, can verip can alanın Allah olduğunu ve ona yalvarması gerektiğini söyler. Deli Dumrul'un yalvarması so-

nucu canı yerine can bulması gerekir. Dumrul'un annesi ve babası can vermezken eşi kabul eder. Bu durumda Allah onu affeder ve eşiyle ona yüz yıllık ömür verir (Ergin, 2009: 177-184)

Anlatıda Azrail, İslami tasavvurdan gelen bilgi ile sözlü kültürün sağladığı bilginin karışımı şeklinde yer alır. Kur'an'da meleklerin tasviri yoktur. O ölümün sembolü olarak donuk ve yaşamdan uzak bir beyazlığa sahiptir. Bu noktada Azrail'in aklı ve beyazlığı ona ayrı bir nitelik katar ve anlatıda ölümün nasıl algılandığıyla ilgilidir. Azrail baş meleklerden biridir ve bu nedenle kutsaldır. Onun can alıcı işlevi kendisinin anlatıda da belirttiği üzere emir kulu olmasıyla ilgilidir. Bu sebeple Türk kültüründe olumlu nitelikler atfedilen aklık/beyazlık ile tasvir edilir. Azrail kötü ve olumsuz bir olağanüstü tip değildir. Onun beyazlığı estetik anlamda ölümün donukluğuna ve heybetine yapılan bir göndermedir ve bir baş melek olarak kutsallığıyla alakalıdır.

Azrail'in güvercine dönüşmesi de bir diğer olağanüstü niteliktir. Yukarıda bahsettiğimiz aklık bilgisinin yanında Azrail'in kültürel yapıda kendisine olumlu nitelikler atfedilen bir kuşa yani güvercine dönüşmesi de dikkat çekicidir. O dini ve kültürel anlamda kurallara uyulduğu takdirde olumlu bir olağanüstü tiptir. Kimseye görünmeden gelebilmesi onun bir başka olağanüstü özelliğidir. Çünkü görünmez olabilmek olağan bilgi sınırında bir nitelik değildir. Buna sahip bir varlık yalnızca ilahi, kutsal veya olağanüstü bir varlıktır.

Azrail anlatıda insanları öldüren bir tip değildir. O, İslami ve mitolojik tasavvurda olduğu gibi, Allah'tan gelen emirle can alır. Asıl can veren

ve can alan Allah'tır. Burada Azrail, Allah'ın varlığı ve birliği fikrinin taşıyıcısı bir araçtır. Deli Dumrul kendisine yalvardığında onu Allah'a dua etmeye yöneltir. Dumrul'un Allah'ın varlığı ve birliğine dair inanç dünyasını şekillendirir. Azrail ölümün sembolü olarak erginleştirici bir nitelik de taşır. Azrail'le yaşadığı tecrübeden önce birey olarak tutumları toplumsal yapıya uygun olmayan Dumrul, Azrail'le karşılaşarak sembolik anlamda ölümünle karşılaşmasını sağlatıp yine sembolik bir şekilde yeniden dirilerek erginleşmesini tamamlar. Azrail tüm bu süreçlerde araçtır. O emir alır ve bu emirleri uygular. Tüm bu bilgiyle Azrail dini özellikleri bulunan olağanüstü bir tiptir.

2. Dede Korkut Kitabı'nda Doğa ile İlişkili Olağanüstü Tipler

2.1. Peri

Peri; çok küçük, olağanüstü bir varlık olarak tanımlanır ve bir inanca göre Adem ve Lilith'in çocuklarından (Coleman, 2007: 355). Bir başka tanıma göre peri, ezoterik çalışmalarda insan ruhunun olağanüstü güçlerini sembolize eden varlıkların adıdır ve eski Mezopotamya uygarlıklarında periler ovaların, doğal kaynakların veya suların hanımları olarak anılır (Cirlot, 1971: 101). Periler, dünya ve cennet arasındaki bir diyarda yaşayan, büyüsel güçlere sahip ve çoğu zaman cinler ve düşmüş meleklerle ilişkilendirilen varlıklardır. Genelde dişidirler. Çoğu zaman tehlikeli ve olumsuz özelliklere sahip oldukları düşünülür. Periler çeşitli mekanlar ve dört elementle alakalı doğa ruhları olarak kabul edilirler. (Guilley, 2009: 84-86).

Türk mitolojisinde periler Kaf Dağı'nda yaşayan, bazen iyi bazen kötü niteliklere sahip varlıklardır.

Çeşitli hayvan kılıklarına girebilirler, çeşitli giysiler giyip görünmez olabilirler, gökyüzünde dolaşabilirler, insanlara görünebilirler, onları kaçırabilirler ve genelde dişidirler (Beydili, 2005: 469). Türk masallarında özellikle Türkiye sahasında periler insan veya hayvan şekillerinde olabilen, genellikle güzelliğiyle ön planda, büyüsel güçlere sahip, doğadaki su kaynakları, ormanlar, ağaçlar ve kuyularda yaşayan, olumlu veya olumsuz eylemlerde bulunabilen olağanüstü varlıklardır (Sarpkaya, 2014: 98-100).

Türk sözlü kültüründe peri genel olarak doğa ruhlarıyla, buna bağlı olarak da eski iye kültüyle bağlantılı bir şekilde yer alan; doğadaki çeşitli güçlerin sembolü, dişi ve dişiliğine bağlı olarak doğanın yaratıcı gücünün simgesi olağanüstü bir tiptir.

Dede Korkut Kitabı'nda peri, Basat'ın Tepegözü Öldürdüğü Boy anlatısında yer alır. Perinin bu anlatıda rolü kısa fakat önemlidir. Oğuzlar'ın bir göçünde Aruz'un çobanı Konur Koca Sarı Çoban, Oğuzların en önünde göçen kişidir ve Uzun Pınar denilen ünlü bir pınara gelir. Sürüsü ürker ve çoban sürünün önüne geldiğinde bu pınara perilerin konduğunu ve kanat kanata bağlamış olduklarını görür. Çoban peri kızlarından birini yakalayıp onunla cinsel ilişkiye girer. Ardından peri kızı kanat vurup uçar ve çobana bir yıl sonra gelip kendisindeki emanetini almasını ve Oğuz'un başına felaket getirdiğini söyler. Çoban bu durumdan korkar. Bir yıl olduktan sonra çoban yine aynı yere gelir ve yerde parıl parıl parlayan bir kütle görür (Ergin, 2009: 207).

Anlatıda periler ünlü ve önemli bir nehirdedirler. Burada perilerin doğa ruhları olarak düşünülmesinin

bir izini görebiliriz. Peri, çobanın karşısına kutsallık atfedilebilecek, Uzun Pınar adıyla bilinen meşhur bir pınarda çıkar. Perinin bulunduğu yer herhangi bir saygısızlığın yapılmaması gereken, kutsiyet anlamında ve yaşamsal bir kaynak olması bakımından önemli bir yerdir. Burada peri eski iye kültürünün bir devamı şeklinde yer alır. Perinin herhangi bir olumsuz nitelikte yer almaması da onun bu kutsallığın bir parçası olduğunu düşündürür. Çobanın periyle cinsel ilişkisi ise semboliktir. Konur Koca Sarı Çoban anlatıda verilen bilgiye göre sıradan ve önemsiz biri değildir. O, Oğuz'un en önünde göçen kişidir, bir yol gösterici ve rehberdir. Çobanlık vazifesiyle konar-göçer toplumda önemli bir mevkie sahip olan Konur Koca Sarı Çoban, öncü olmasıyla da doğayla iç içe ve doğaya en hakim bireydir. Toplumdaki statüsü onun toplumsal yapıda ve toplum-doğa ilişkilerinde önemli bir yere sahip olmasını sağlar. Fakat yaptığı hareket buna ters düşer. O, doğanın sınırlarını, kurallarını ihlal eder. Toplumda belli bir statüye sahip olduğu için gerçekleştirdiği bu eylemin cezasını yine toplum çeker. Periden doğan Tepegöz, sadece çobanın değil; tüm Oğuz toplumunun başına felaket getirir. Doğanın kurallarının ve kutsallığının ihlali, sadece bu ihlale sebep olan bireye değil; tüm topluma ceza verir. Tüm bu doğa-toplum sembolizminin yanında doğrudan doğruya meşru olmayan bir ilişki, bir tecavüz de Oğuz toplumuna zarar verir. Bu özellikleriyle peri doğayla ilişkili bir olağanüstü tiptir.

2.2. Tepegöz

Türk kültüründe Tepegöz ile ilgili bilgiye geçmeden önce dünya mitolojilerindeki tek gözlü devlerle ilgili tasavvurlara bakmak gerekir. Yunan

mitolojisinde tek gözlü dev olarak Kikloplar ve Polifemus vardır. Kikloplar tek gözlü devlerdir ve Yunan panteonundan Uranüs ile Gaia'nın veya Poseidon ve Amphitrite'nin çocuklarıdır (Coleman, 2007: 262). Mitik bir dev tasavvuru olan Kiklop genellikle alınının tam ortasında tek bir göze sahip olarak tasvir edilir. Bu göz, bir üçüncü göz tasavvuru değildir, daha çok doğanın ilksel güçlerini sembolize eden bir gözdür (Cirlot, 1971: 75). Polifemus ise Yunan mitolojisindeki tek gözlü Kikloplardan biridir. Odyssey anlatısında Sicilya'da yer aldığı ve Poseidon'un oğlu Odysseus tarafından kör edildiği anlatılır (Mercatante ve Row, 2009: 792). Yunan mitolojisi dışında da birçok mitolojik sistemde tek gözlü devlere veya varlıklara dair tasavvurlar mevcuttur. (Coleman, 2007: 127, 551, 623).

Tepegöz, hem Dede Korkut Kitabı'nda hem de Türk dünyasındaki birçok anlatıda geçen bir tek gözlü dev tipidir. Tek gözlü dev veya tek gözlü varlıklara dair anlatılar Türk dünyasında çok sayıdadır. Haluk Köroğlu "Depegöz ve Polifem" adlı çalışmasında bu konuda birçok bilgi verir ve Tepegöz'ün, Yunan Kiklop veya Polifemus'undan alıntı olmadığını ve Türk dünyası için bilinen ve eski bir dev tipi olduğunu da ortaya koyar (Köroğlu, 1988: 43-52). Benzer bir yaklaşımla Kemal Abdulla da Polifemus ve Tepegöz tiplerini karşılaştırmıştır (Abdulla, 2012: 264-267).

Orhan Şaik Gökyay'ın verdiği bilgiye göre tüm Türk dünyasında çeşitli varyant ve versiyon metinlerde Tepegöz'le ilgili anlatı mevcuttur. Ayrıca çeşitli anlatılarda tek gözlü devler, Tepegöz, kellegöz ve benzeri dev tipleri yer alır. Ayrıca Gökyay, Tepe-

göz tipinin kökenine dair de açıklamalarda bulunmuştur. Gökyay'ın verdiği bilgiye Tepegöz anlatısının ilk kaynağı Türkler arasındadır (Gökyay, 1973: 531-561).

Tepegöz tipi dünyadaki birçok mitolojik sistemde var olan bir dev tipidir ve Dede Korkut Kitabı'nda doğumundan ölümüne tam bir süreçle yer almıştır. Ayrıca Türk dünyasında birçok anlatıda Tepegöz'ün varlığı onu Türk kültürüne ait, Dede Korkut Kitabı'na dair kökenini de Türk kültürüne bağlayan bir tip olarak kabul etmemizi sağlar.

Tepegöz, Basat'ın Tepegözü Öldürdüğü Boy anlatısında yer alır. Bu anlatıda Konur Koca Sarı Çoban bir su kaynağında bir periye tecavüz eder. Peri, çobana bir sene sonra gelip kendisindeki emanetini almasını ve Oğuzların başına büyük bir bela getirdiğini söyler. Bir sene geçtikten sonra çoban aynı yere gelir ve peri çobanın emanetini getirmiştir. Bu büyük, şekilsiz ve acayip bir yığındır. Çoban bunu görünce orada bırakıp kaçar. Bayındır Han'ın gezintiye çıkan beyleri bu yığına denk gelirler. Atlarından inip tekmelemler ve tekmeledikçe yığın büyür. En sonunda Aruz Koca'nın mahmuzu denk gelince yığın yırtılır ve içinden tepesinde gözü bulunan bir çocuk çıkar. Aruz Koca bu çocuğu evlat edinir. Bu çocuk kendisini emziren dadıları emerken öldürür. Bir kazan sütle doymaz. Biraz büyüyünce çocuklarla oynamaya başlar fakat çocuklara zarar verir. Aruz, Tepegöz'ü evinden kovar. Tepegöz'ün peri annesi gelip parmağına büyümlü bir yüzük takar. Bu yüzük sayesinde Tepegöz'e ok veya kılıç işlemez. Tepegöz yüce bir dağa yerleşir ve yol kesip insanları öldürmeye ve yemeye başlar. Oğuz beyleri toplanıp sal-

dırsalar da Tepegöz onları helak eder. En sonunda Dede Korkut, Tepegöz'le konuşmaya gider ve yemesi için günde iki adam ve beş yüz koyun haraçta anlaşırlar. Bunun üzerine Aruz Koca'nın düşmandan kaçarken düşüp kaybolan, aslanlar tarafından büyütülen ve daha sonra ailesine ve Oğuzların arasına geri dönen oğlu Basat, Tepegöz'ün üzerine gider. Basat Tepegöz'ün zayıf yerinin gözü olduğunu öğrenir. Bir şişi ısıtıp Tepegöz uyurken onun tek gözüne batırır ve onu kör eder. Daha sonra yaşanan mücadelede yüzük Basat'ın eline geçer ve Basat zekasıyla ve sürekliliğiyle dua ederek Tepegöz'den kurtulur. En sonunda Tepegöz'ün boynunu vurarak onu öldürür (Ergin, 2009: 206-216).

Tepegöz, perinin oğlu olarak dünyaya gelir. Tepegöz'ün dünyaya gelişi hem doğal hem de toplumsal anlamda onay verilemeyecek bir şekilde meydana gelir. Tepegöz'ün doğumu birden fazla sembolik anlam katmanında okunabilecek özellikler taşır. Bunlardan birincisi insanın doğadışı veya olağanüstü varlıklarla ilişkisi üzerine düşünceleri ifade eder. Oğuz ilinden bir insanın doğadışı bir varlıkla girdiği ilişki kötü sonuçlara yol açar. Burada eski inanç sisteminden varlıklarla ilgi ve alakanın yeni oluşum gösteren toplum yapısına zararı Tepegöz sembolüyle işlenmiştir. Ayrıca İslamiyet açısından büyü'nün yasak olması ve cin, peri gibi varlıklardan gelecek herhangi bir şeyin kesinlikle yasak ve tehlikeli görünmesi çobanın periyle kurduğu ilişki sonucu topluma büyük bir tehlike olarak dönen Tepegöz tipiyle işlenmiştir. Buradaki olağanüstü varlıklar olan Tepegöz ve onun annesi peri, İslami açıdan kutsal kabul edilen varlıklar değildir. Bu sebeple onlar kurulan

yeni toplum yapısı ve inanç sisteminin bakış açısından zararlı varlıklardır.

Bir diğer nokta ise doğa ve insan ilişkisi açısındandır. Çobanın periye tecavüzü, yukarıda periyle ilgili kısımda belirtildiği üzere, Oğuz boylarının eski inançlarının bir kalıntısı olarak su ve su kaynaklarının kutsallığına ve doğayla iç içe yaşayan bu toplumun doğaya olan saygısına zarar veren bir eylemdir. Doğaya yönelik bu tip mütecevaz bir eylem büyük bir felakete sonuçlanacaktır. Doğanın sınırlarının zorlanması ve bu zorlama sonucu doğaya verilecek zararın sonuçları ortaya Tepegöz gibi yıkım getiren, yok eden ve öldüren bir tehlikeyi çıkaracaktır. Tepegöz, Oğuz boyundaki her bireyin doğayla ilişkisinde bir uyarıcı niteliği taşır. Doğaya verilecek zarar, kontrol edilemez büyüklükte bir tehlikeyi beraberinde getirecektir.

Bir başka özellik ise tecavüzün kötü ve kabullenilemez bir eylem oluşuyla ilgilidir. Tecavüz gibi toplumun hem dini hem de insani açıdan tüm değerlerine zarar veren ve tüm yapılarını bozan bir eylem beraberinde sadece bu eylemi yapan kişiyi değil, tüm toplumu olumsuz etkileyen bir sonuca yol açacaktır. Tecavüz, buna bağlı olarak yaşanan ahlak çöküntüsü topluma büyük bir zarar verecektir. Bu zarar da Tepegöz tipiyle sembolik olarak metinde yer almıştır.

Tepegöz tüm özellikleriyle olağanüstüdür. Olağanüstü bir varlıktan, Oğuz ilindeki kimsenin görmediği bir şekilde bir yağın, bir kütle olarak doğar. En önemli olağanüstü niteliği ise tasviridir. Tepegöz, tepesinde tek bir göze sahiptir. Burada normal olana dair tüm sistematik yapı bozulmuştur. Tüm normal canlılar iki gözlüdür. Tepegöz'ün tek gözlü olması bu olağan

yapıya tamamıyla ters bir özelliktir. Bir diğer olağanüstülük niteliği ise aşırı oburluğu ve zarar verme özelliğidir. Normal bir insan gibi süt ememez. Çocuklarla oynayamaz, topluma uyum sağlayamaz. Bu sebeple o olağan bir çocuktan farklıdır, olağan toplumsal yapıya uyumsuzdur. Perinin verdiği yüzük sayesinde hiçbir şekilde zarar görmemesi de bir diğer olağanüstü niteliğidir.

Tepegöz'ün ölümü Basat'ın elinde olur. Basat, toplumun bir parçası olmakla birlikte doğanın da bir parçasıdır. Onu aslanlar büyötmüştür. Buradaki sembol sistematığına göre doğaya verilen bir zararın ortaya çıkardığı olağanüstü varlık ve tehlike, yine doğadan gelen bir çözümle sonuçlanmaktadır. Tepegöz tüm özellikleriyle doğayla ilişkili bir olağanüstü tiptir.

Sonuç

Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatılardan tespit ettiğimiz olağanüstü tipler Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz içinde geçtikleri anlatıların olay örgüsünde Türk sözlü kültüründeki tasavvurla ilgili bir şekilde yer alırlar. Bu da Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz'ü birer tip olarak kabul etmemizi sağlar.

Dede Korkut Kitabı'ndaki tipler kendi içlerinde dini özellikleri olan olağanüstü tipler ve doğayla ilişkili olağanüstü tipler şeklinde ikiye ayrılır. Bu tiplerden Hızır ve Azrail kutsaldır ve dini nitelikler gösterir. İkisi de İslamiyet kültür dairesinde dini tiplerdir ve onlara kutsallık atfedilmiştir. Anlatılarda her ikisi de Allah'ın takdiri, inayeti, emri ve gücüyle yer alır. Ayrıca anlatılardaki olumlu eylemleri de bu görüşü destekler. Peri ve Tepegöz ise herhangi bir kutsal veya dini referans taşımamaktadır. Onların anlatılardaki varlığında, eylemlerinde veya taşı-

dıkları sembolik anlamlarda İslami anlamda hiçbir kutsallık izi görülmez. Eylemleri de olumsuzdur veya onlarla girilen herhangi bir ilişki olumsuzlukla sonuçlanır. Peri, eski inanç sisteminin kalıntılarını üzerinde taşır. Anlatıda olumsuz bir eylemi yoktur fakat onunla girilen ilişki olumsuzlukla sonuçlanır. Kutsal olan peri değil, perinin bulunduğu su kaynağıdır. Aynı şekilde Tepegöz de herhangi bir kutsallık izi taşımaz ve eylemleri de Oğuz boyu için son derece zararlıdır. Bu sebeple peri ve Tepegöz kutsal/dini olmayan tiplerdir.

Son olarak Dede Korkut Kitabı'ndaki olağanüstü tiplerin hepsinin normal olanın üstünde, olağanı aşan eylemleri vardır. Anlatıda Hızır'ın eylemleri normal bir insanın yapabileceklerinin üstündedir. O, yukarıda da değindiğimiz gibi, sırların sahibidir; ölümcül bir yaraya yani dolaylı yoldan ölüme çareyi bilir; bir anda ortaya çıkar ve darda olanın yardımına yetişir. Hızır'ın herhangi bir tasviri yoktur, bu sebeple Hızır'ın olağanüstülüğü eylemlerindedir. Azrail, bir melektir, kimsenin gözüne görünmeden bir yere gelebilir; Allah'ın emriyle can alır; potansiyeli insan gücünün üstündedir; kendisini görende büyük bir korku yaratabilir. Azrail, şekil değiştirme kabiliyetine sahiptir ve tasviri özellikleri de olağan olanın üstündedir. Perinin olağanüstü niteliği metinde doğrudan belirtilmemişse de peri genel tasavvurdan olağanüstülük niteliğini taşır. Ayrıca doğurduğu Tepegöz ve ona verdiği büyülmüş yüzük onun olağanüstü nitelikleri arasında sayılabilir. Tepegöz ise bir dev tipi olarak başlı başına olağanüstü niteliklere sahiptir. Onun tek gözlü olması en ayırıcı niteliğidir. Ayrıca gücü ve normal bir insanın çok

üstünde tüketim kapasitesi onun olağanüstü nitelikleridir.

Bu olağanüstü tipler, anlatıların olay örgüsünde işlevsel özellik gösterirler. Hızır, Azrail, peri ve Tepegöz anlatılarda bazı mesajları iletmenin aracıdır ve bunu estetik birer form olarak yaparlar. Onların özellikle eylemleri ve eylemlerinin sonuçları insan, toplum, doğa ve din açısından sembolik ifadelerdir. Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatıların yaratıcısı anlatılarda olağanüstü tipleri kullanarak bu tiplere metnin içinde çeşitli fonksiyonlar da yüklemiştir. Bu tiplerle karşı karşıya gelen her bir kahramanın mücadelesi daha anlamlı kılınmıştır. Boğaç Han'ın Hızır ile karşılaşması, Konur Koca Sarı Çoban'ın periyle ilişkisi ve sonuçları, Basat'ın Tepegöz ile savaşı ve Deli Dumrul ile Azrail'in karşıt bir şekilde konumlandırılması Boğaç Han, Konur Koca Sarı Çoban, Basat ve Deli Dumrul'un başından geçenleri olağanüstü varlıklarla ilişki içerisinde sunup bu olayları daha anlamlı ve etkileyici kılmıştır. Bir diğer unsur ise edebi estetik mesafedir. Anlatıların yaratıcısı anlatıya olağanüstü tipleri dahil ederek metne estetik bir katkıda bulunur.

KAYNAKLAR

- Abdulla, Kemal. *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. Akt: Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Bekki, Salahaddin. *Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme (Türkiye'deki Yayınlar 1916-2013)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2005.
- Boratav, Pertev Naili. *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Çev: Recep Özbay. Ankara: BilgeSu, 2012.
- Cirlot, J. E. *Dictionary of Symbols*. 2nd Edition. London: Routledge, 1971.

- Coleman, J. A. *The Dictionary of Mythology An A-Z of Themes, Legends and Heroes*. London: Arcturus, 2007.
- Çetin, İsmet. "Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır'dan Hızır'a Geçiş." *Millî Folklor*. S 54. 2002. ss. 30-34.
- Ekici, Metin. "Dede Korkut Kitabı'nda Kadın Tipleri." *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000. ss. 123-138.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı-1 Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. 7. Baskı. Ankara: TDK, 2009.
- Gökay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- Guilley, Rosemary Ellen. *The Encyclopedia of Demons and Demonology*. New York: Facts on File, 2009.
- Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Azrail." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. ss.350-351.
- Korkmaz, Esat. *Ansiklopedik Şeytan Tasarımı-Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2006.
- Köroğlu, Halık Guseynoviç. "Depegöz ve Polifem." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Çev. Muvaffak Duranlı. Ankara: TTK, 1988. ss. 43-52.
- Mercatante, Anthony S. ve James R. Dow. *Encyclopedia of World Mythology And Legend*. 3rd Edition. New York: Facts on File, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. İstanbul: Kalebacı, 2012.
- Oğuz, M. Öcal. "Boz Atlı Hızır ve Ren Geyikli Noel Baba İkileminde Türklerde Yılbaşı. Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi. Ankara: Akçağ, 2013. ss. 117-128.
- Sarpkaya, Seçkin. *Türkiye Sahası Masal ve Efsanelerinde Demonolojik Varlıklar*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- Todorov, Tzvetan. *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*. Çev. Nedret Öztokat. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2004.
- www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.553cc; "Olağanüstü" Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük; erişim Tarihi: 26.04.2015.